

Monika Hozer

Kruszelnička L. I., *Kultura Noua na zemláh Ukraini, Lviv 2006*

Praca o charakterze monografii powstała z myślą o naukowcach, krajoznawcach, wykładowcach oraz studentach historii i archeologii. Składa się ze wstępu i 6 rozdziałów.

We wstępie autorka wyjaśnia dlaczego zajęła się tematem kultury Noua. Porównując analizy oraz opracowania stanowisk kultury Noua z terenów Ukrainy oraz Rumunii i Mołdawii badaczka zauważyła rażące dysproporcje. W głównej mierze były one podyktowane złym stanem badań na obszarze Ukrainy. Tu materiały kultury Noua odkrywano głównie podczas badania stanowisk innych kultur archeologicznych m.in: komarowskiej, sabatinowskiej, zrębowej, Gava-Holichrady, wysockiej, czy czarnoleskiej. W dużej mierze są to stanowiska i materiały osadowe odkryte przez samą autorkę.

Główną bazę źródłową prezentowanej pracy stanowią informacje o 32 stanowiskach kultury Noua na obszarze Ukrainy i dwóch jej śladach na terenie Polski (Przemyśl, Jarosław).

Nie wszystkie jednak posiadają jednakową wartość poznawczą, są bowiem wśród nich badane wykopaliskowo, sondażowo czy znaleziska przypadkowe. O ile w studiach osadniczych mają one zbliżoną wartość, to dla rozważań chronologiczno-kulturowych zdecydowanie większe znaczenie mają stanowiska z dużą ilością źródeł, w tym zwłaszcza cmentarzyska (które jak się wydaje w omawianej pracy zostały potraktowane w sposób drugorzędny).

Pierwszy rozdział książki został poświęcony historii badań kultury Noua. Autorka wspomina w nim badaczy, ich poglądy na temat rozwoju kultury Noua oraz stanowiska, które badali. Najważniejsi to: G. Smirnova, E. Bałaguri oraz sama L. Kruszelnička a także T. Sulimirski, A. Meljukowa, J. Dorosz, I. Swesznikow, D. Pawliw, M. Bandriwskyj i wielu innych.

W rozdziale drugim poświęconym badaniom terenowym autorka w głównej mierze opisuje stanowiska osadowe kultury Noua nigdy nie publikowane (badane głównie pod jej kierownictwem) tj. Bowsziw (Bovšiv, Galic' kogo rajonu İvano-Frankivs'koï oblasti), Czortiwec' (Čortivec', Gorodenkivs'kogo rajonu İvano-Frankivs'koï oblasti), Steciwka I, Steciwka II (Steciwka, Cnâtins'kogo rajonu İvano-Frankivs'koï oblasti), Czornokinci (Čornokinci, Čortkivs'kogo rajonu Ternopils'koï oblasti), Gorodnica (Gorodnicâ, Gorodenkivs'kogo rajonu İvano-Frankivs'koï oblasti), Loewa (Loëva, Nadvirnâns'kogo rajonu İvano-Frankivs'koï oblasti) lub opublikowane lecz mało znane: Wola (Volâ, Terebovlâns'kogo rajonu Ternopils'koï oblasti), Kozliw (Kozliv, Kozivs'kogo rajonu Ternopils'koï

oblasti), Griciwci (Gricivci, Zbaraz'kogo rajonu Ternopils'koï oblasti), Zalisky (Zaliski, L'vivs'koï oblasti). Wymieniając je kolejno określa ich położenie, zasięg, liczbę oraz wielkość założonych wykopów. Opisuje także odkryte obiekty nieruchome (jamy osadowe, pozostałości budynków mieszkalnych, zolniki) i ruchome (ceramikę, przedmioty kościane i metalowe) oraz dokonuje krótkiej analizy materiału. Przy opisach stanowisk umieszczone są rysunki z zaznaczonym zasięgiem wykopów, ważniejsze obiekty tj. ich rzuty i profile, a także rysunki znalezionej ceramiki (głównie ceramiki). Uwagę zwraca to, iż niemal przy każdym opisywanym stanowisku nie ma mapki przedstawiającej jego zasięg lub jest ona bardzo schematyczna. Przy innych lokalizacja podawana jest w sposób bardzo lakoniczny.

W rozdziale trzecim autorka opisuje zasięg terytorium kultury Noua oraz jej osady. Zwraca uwagę, że jeszcze do niedawna uważano, iż zasięg stanowisk kultury Noua na terytorium Ukrainy ograniczał się w kierunku północnym jedynie do środkowego i częściowo górnego dorzecza Dniestru. Obecnie strefę tę znacznie powiększono o tereny wschodniej Transylwanii, obszar między Prutem i Karpatami oraz międzyrzecze Prutu i Dniestru. Łarysa Kruszelnička, nanosząc na mapę Ukrainy stanowiska kultury Noua zauważyła, że oprócz środkowego dorzecza Dniestru stanowiska kultury Noua skupiają się w północnej części zachodniego Podola (Ternopil's'ka oblast': Wolâ, Kozliv, Ohrimivci, Gricivci) i Wołynia (Rivnens'ka oblast': Kremâniec', Dubno, Kostâniec' i inne) oraz sięgają jeszcze dalej na wschód (np. Netišin, Slavuts'kogo rajonu Hmel'nic' koï oblasti, Lepesivka, Âmpils'kogo rajonu Hmel'nic' koï oblasti). Badania pokazały również, że stanowiska omawianej kultury występują w dorzeczu górnego Dniestru (Zaliski L'vivs'koï oblasti), czy nawet w Karpatach (Loëva, Nadvirnâns'kogo rajonu İvano-Frankivs'koï oblasti). Co ważne, stanowisk kultury Noua nie znaleziono po wschodniej stronie rzeki Zbrucz. Odnośnie tego autorka przypuszcza, że w międzyrzeczu środkowego Dniestru i południowego Bugu przeżywało się osadnictwo, które ona umownie nazywa protobielogrudowsko-czarnoleskim. W dalszej części rozdziału badaczka krótko opisuje miejsca, w jakich zostały założone osady (wyłącznie otwarte) kultury Noua. Wszystkie stanowiska naniesiono na schematycznie narysowaną mapę Ukrainy, nie rozgraniczając szrafurą cmentarzysk od osad. W tym wypadku konieczne wydaje się naniesienie stanowisk

na mapy sytuacyjno-wysokościowe i dokładne określenie ich zasięgu oraz kierunku ekspozycji w stosunku do warunków naturalnych. Dostarczy to zapewne więcej wiadomości o geomorfologicznej charakterystyce miejsc, w których zostały znalezione osady. Nie należy również w żadnym wypadku ignorować roli cmentarzysk, które mogą okazać się pomocne w rozwiązaniu niejednej kwestii osadniczej. Bardzo przydatne byłoby również tabelaryczne zestawienie wszystkich stanowisk związanych z kulturą Noua na terytorium Ukrainy. W rozdziale tym krótko opisano także budownictwo kultury Noua (budynki naziemne, rzadziej półziemianki), rodzaje znalezionych na osadach jam gospodarczych oraz żołniki. Na obecnym etapie badań przeprowadzenie pełnej analizy osadniczej kultury Noua jest niemożliwe, ponieważ duża część odkrytych materiałów pochodzi z badań sondażowych lub jest nieopublikowana.

Czwarty rozdział został poświęcony cmentarzyskom i obrządkowi pogrzebowemu kultury Noua. Badaczka zwróciła szczególną uwagę na przebadane niemal w całości cmentarzysko w miejscowości Ostrivec' (Ostrivec', Gorodenkivs' kogo rajonu Ivano-Frankivs' koï oblasti). W rozdziale tym opisała najbardziej charakterystyczne cechy obrządku pogrzebowego kultury Noua, tj. rodzaje pochówków (szkieletowe w pozycji skróconej, płaskie, rzadziej wkopane w nasypy wcześniejszych kurhanów lub podkurhanowe), ich orientację w stosunku do stron świata (głównie w kierunku południowym i wschodnim, ale także północnym i północno-zachodnim), materiał znaleziony w grobach, a także jego ułożenie w stosunku do szkieletu. Na cmentarzyskach kultury Noua wystąpiły również pochówki szkieletowe w pozycji skróconej, ale obłożone kamieniami lub ułożone w kamiennej skrzyni. Autorka wiąże je z migracją ludności z obszaru kultury grobów zrębowych. Podkreśla również, że tego typu pochówki mogą być związane z wcześniejszym podłożem, tj. głównie kulturą komarowską czy Costișa lub sąsiadującymi od wschodu kulturami sabatinowską lub wielowałeczkową. Bardzo ciekawie przedstawia się kwestia odmienności między cechami metrycznymi szkieletów (czaszek) ze wschodniej i zachodniej strefy kultury Noua. Niektóre czaszki znalezione na cmentarzyskach z obszaru Ukrainy (m.in. w Ostriwci) odróżniają się od czaszek znalezionych na większości cmentarzysk kultury Noua w Rumunii i na zachodzie Mołdawii (mają szerszą kość jarzmową). Są to czaszki o typie śródziemnomorskim charakterystyczne dla kultury Monterou. Pochówki z tego typu czaszkami były orientowane głowami w kierunku północno-zachodnim (podobnie jak w kulturze Monteoru). Badaczka zwraca uwagę na to, iż duża część szkieletów z cmentarzysk kultury Noua niestety nie została przebadana antropologicznie. Tę lukę należałoby jak najszybciej uzupełnić.

W rozdziale piątym został opisany materiał ruchomy związany z kulturą Noua. W pierwszej kolejności była to ceramika, którą autorka podzieliła na szereg typów i podtypów, następnie gliniane narzędzia i plastyka figuralna, wyroby kościane (narzędzia, elementy uzbrojenia, topory, instrumenty muzyczne), wyroby kamienne, formy odlewnicze, wyroby brązowe (sierpy, dłuta, ciosła, szydła, noże, przekłówacze, siekierki, toporki, kindżały, ostrza strzał, miecze, ozdoby). Ogólna charakterystyka kultury Noua od lat bazuje na tym samym zestawie źródeł. Poszczególne ich grupy i kategorie wymagają jednak szczegółowych analiz i opracowań. Samo

wyposażenie grobów w kilka naczyń daje możliwość analizy zespołów zwartych, co byłoby interesujące również w kontekście innych źródeł. Niekiedy brak jest odniesień do opisywanych materiałów w rysunkach (z czego duża część wymagałaby powtórnego narysowania).

W rozdziale szóstym został poruszony problem genezy i czasu pojawienia się kultury Noua na terytorium Ukrainy. Na początku rozdziału zostały przedstawione różne poglądy odnośnie genezy kultury Noua, m.in.:

- formowanie kultury Noua, a także sabatinowskiej i Coslogeni miało się odbyć pod wpływem dużego oddziaływania ze strony kultury zrębowej;
- dla wielu badaczy ważnym elementem w procesie formowania się kultury Noua był czynnik ekologiczny i geograficzny, miejscowe tradycje i wreszcie związki międzyetniczne, które uległy znacznej aktywizacji w wyniku wzrostu ekonomicznego. Każdy z tych czynników mógł mieć różną siłę wpływu i był zależny od środowiska, w jakim ten proces się odbywał;
- dwa różne kulturowo światy, tj. z jednej strony zachodni (kultury: Otomani, Monteoru, Witenberg, Tei) a z drugiej strony świat wschodni, półkoczowniczy z tradycjami stopowymi były najważniejsze w procesie tworzenia nowych kultur w okresie późnego brązu. Kardynalne zmiany miałyby się odbyć w momencie załamania tych dwóch światów i kultur, które rozwijały się pod ich wpływami. Na ich pozostałościach miała utworzyć się kultura Noua-Sabatinowka;
- wielu badaczy uważa, że w tworzeniu kultury Noua duże znaczenie odegrała kultura ceramiki wielowałeczkowej;
- Łarysa Kruszelnicka odnośnie genezy kultury Noua wysunęła tezę o przesunięciu z dorzecza środkowego Prutu na północ, na terytorium Ukrainy plemion kultury późnokomarowskiej, które przejęły nową modę, ceramikę i wyroby brązowe od kultury Noua lub plemion późnokomarowskich, które zostały częściowo zasymilizowane przez twórców kultury Noua. Swoją obecnością jak gdyby poprzedzali oni główny strumień inwazji nosicieli kultury Noua. Autorka oparła się tu na stanowiskach kultury późnokomarowskiej z dorzecza Prutu i środkowego Dniestru, w których materiale widać wpływy kultury Noua (np. Zvenigorod, Pustomitivs' kogo rajonu Lvivs' koï oblasti). Badaczka uważa, że migracja kultury Noua z Rumunii i Mołdawii na tereny Ukrainy odbyła się, gdy kultura Noua była już uformowana.

Zadaje ona również pytanie, czy można mówić o procesie formowania nowej kultury jaką była kultura Noua gdzieś w międzyrzeczu rzeki Prut i środkowego Dniestru. Dla wyjaśnienia tego pytania niezbędna jest dogłębna analiza danych, które charakteryzują okres bezpośrednio przed rozszerzeniem kultury Noua. Ważna jest również kwestia jej zaniku.

Najwięcej problemów stwarza jednak chronologia i periodyzacja kultury Noua na terytorium Ukrainy. Bez niej trudno mówić o porównaniu jej z innymi jednostkami kulturowymi i procesami, które w sposób czytelny zaznaczyły się w prehistorii Europy. Do końca 1970 roku większość archeologów głównie mołdawskich i rumuńskich datowała kulturę Noua na okres XIII-XII w. p.n.Ch. Łarysa Kruszelnicka porównując materiały kultury Noua z terytorium Ukrainy do materiałów z jej koronnego obszaru, a także z materiałami kultury saba-

tinowskiej (była to analiza materiałów metodą porównawczą) oraz wliczając datowanie radiowęglowe z Magały (Magala, Novoselic'kogo rajonu Černivec'koï oblasti) była skłonna przesunąć początek pojawienia się kultury Noua na obszarze podkarpacia na koniec XIV w. p.n.Ch (BrB2), z tym że główny czas jej istnienia na tych ziemiach wiązała z XIII–XII w. p.n.Ch. Są również głosy, by początek kultury Noua odnieść do XV czy XVI w. p.n.Ch. Oprócz klasycznej analizy porównawczej dla kultury Noua od niedawna dysponujemy małą serią dat radiowęglowych. Do badań pobrano trzy próbki z osady w Magale, Novoselic'kogo rajonu Černivec'koï oblasti (otrzymano daty: 1310 p.n.Ch ± 100 lat – horyzont IIa; 1185 p.n.Ch ± 100 lat – horyzont IIb; 1150 p.n.Ch ± 100 lat – warstwa pod zolnikiem) oraz jedną próbkę z „późnokomarovskiego” kurhanu w Iwanie (Īvanê, Dubnivs'kogo rajonu Rîvnenc'koï oblasti), którą wydatowano na 1285 p.n.Ch ± 35 lat. Analizy zostały wykonane w Berlinie i Holandii. Oprócz nich analizy były wykonane także w Japonii, gdzie dla hory-

zontu IIb otrzymano datę 1440 p.n.Ch ± 90 lat oraz zupełnie nieprawdopodobne daty w Leningradzie, których nie wzięto pod uwagę. Otrzymane kalibrowane daty C^{14} wziął pod uwagę A. Laszlo¹. Jego zdaniem są one bardziej prawdopodobne dla końca kultur późnego brązu niż dla ich początku. W kulturze Noua na ziemiach Ukrainy brak jest dobrych datowników (oprócz ceramiki). Podstawą datowania są głównie odnośniki do innych obszarów i lepiej datowanych zespołów. Brakuje szczególnie pogłębionych studiów typologicznych i technologicznych ceramiki.

Na końcu książki znajdują się fotografie badanych stanowisk, streszczenie w języku niemieckim, obszerny spis literatury, opis skrótów i spis treści.

Mimo niekiedy jednostronnego traktowania pewnych kategorii źródeł mamy do czynienia z bardzo cenną monografią. Na przeszkodzie w jej rozpowszechnieniu stoi niestety bariera językowa. Niezwykle cenne byłoby jej przetłumaczenie na język polski i opublikowanie.

¹ *Dates Radiocarbone et chronologie de la civilisation Noua-Sabatinovka-Coslogeni, [w:] Culture et civilisation au Bas Danube, Calarasi 1993, t. X, s. 23–35.*